

ВЪВЕДЕНИЕ

- ¹ John Cogley. Religion in a Secular Age. New York, 1969, p. VIII. Вж. също: M. Eliade. The Sacred in a Secular World. — "Cultural Hermeneutics", 1973, No 1, p. 104. За това говори даже такъв "свободомислещ" автор като Ешли Монтерю (A. Montagu. Man: His First Million Years. New York, 1957, p. 181). Термините "религия" и "вяра" са дотолкова близки по смисъл, че като правило ги смятат за синоними. Психоаналитикът Ерих Фром пише: "Аз разбирам за религия всяка споделяна от група хора система от мисли и действия, която дава на индивида основа за ориентация и обект на поклонение" (E. From. Psychoanalysis and Religion, 1950, p. 71). Обаче тук става дума по-скоро за "вяра", в широк смисъл на думата, докато "религиозната вяра" е богопочитание, насочено към висшето Начало (за разлика от неоезическите вярвания, обожествяващи земни обекти).
- ² A. Camus. Essais. Paris, 1965, p. 240.
- ³ E. Fromm. Psychoanalysis and Religion, p. 22.
- ⁴ За този епизод вж.: И. В о р о н и ц ы н. История атеизма. М., 1930, с. 233.
- ⁵ За Конт и неговата "религия" вж.: Вл. С о л о в ъ в. Собр. соч. Т. IX, с. 172; за "монистическата църква" вж.: Н. М. С о л о в ъ в. "Научный" атеизм. М., 1915, с. 18 и в самия Е. Х е к е л (Мировые загадки. Превод от немски. СПб., 1906, с. 173); символа на вярата на Дж. Хаксли е изложен от него в книгата: J. Huxley. Religion without Revelation. 1957, p. 181.
- ⁶ Вж.: С. Б у л г а к о в. Два града. Т. 2, М., 1911, с. 176.
- ⁷ А. В. Л у н а ч а р с к и й. Письмо в редакцию. — Образование, 1908, № 1, с. 163.
- ⁸ Вж.: Н. Б е р д я е в. Марксизм и религия. Прага, 1929, с. 7.
- ⁹ Богинята на разума в обредите на този култ се изобразявала от френска актриса. — Вж. А. О л а р. Христианство и французская революция. Превод от френски. М., 1925, с. 65; свещ. В. Р ы б а к о в. Религиозное состояние Франции во время революции. — Странник, 1914, № 10, с. 234.
- ¹⁰ W. Hoking. The Meaning of God in Human Experience. London, 1912, p. VI.
- ¹¹ Подобни настроения са намерили отражение в работите на редица съвременни западни богослови (Хамилтън, Кокс, Робинсън).
- ¹² Съвременните богослови справедливо говорят за преимуществата на Църквата, която се намира в "диаспората" (т. е. която носи свободно и ненаатрапчиво свидетелство за Христа в света), пред нейния външен "триумфализъм", който имал голяма притегателна сила за християните в миналото. Вж.: John Cogley. Religion in a Secular Age. New York, 1969, p. 140—143.
- ¹³ J. Cogley. p. 155. Немският изследовател на религиозната психология В. Трилхаас отбелязва, че "религията е не само най-вътрешната област на човешката природа, но и най-индивидуалната." (V. Trillhaas. Die Innere Welt. Munchen, 1953, S.5).
- ¹⁴ Вж.: А. Д о н и н и. Люди, идоли и боги. Очерк истории религии. Превод от итал. М., 1962, с. 8. По-късните данни малко променят картината. — Вж. приложение 1.
- ¹⁵ Обръщането към вярата на видни личности, властващи над умовете на нашето столетие, е разказано в книгата, излязла под редакцията на Ф. Лелот (Convertis du XX siècle. V. 1—3. Paris, 1955—56).
- ¹⁶ Ч. Т а у н с. Слияние науки и религии. Перевод с англ. — Литературная газета, 1967, № 34, с. 13.

- ¹⁷ Вж.: В. Зеньковский. История русской философии. Т. 1—2. Париж, 1948—1950; П. Зернов. Русское религиозное возрождение XX века. Париж, УМСА, 1974; М. Schoof. Przelom w teologii katolickiej. Krakow, 1972; W. Nicholls. The Pelican Guide to Modern Theology. V. 1—3. London, 1971; J. B. Agus. Modern Philosophies of Judaism; P. S. Sarma. Hinduism through the Ages. Bombay, 1956.
- ¹⁸ Вж. статията: А. Л. Казем-Бек ("Журнал Московской Патриархии", 1965, № 7, 1966, № 4); М. Novak. The Open Church. London, 1964; A. Kloosterman. Contemporary Catholicism. London, 1972.
- ¹⁹ Вж.: J. Robinson. Honest to God. London, 1963, p. 138—139.
- ²⁰ Тезе — местенце в Бургундия, където протестантът Р. Шютц основал община на помирието, която си поставя за цел възраждането на християните от различните изповедания. В 1974 г. в Тезе бе свикан Световният конгрес на християнската младеж. Той преминал в обща молитва, обсъждана на същите въпроси и свободен диалог между участниците.
- ²¹ Вж.: С. Д. Клугман. Диалог между християнами и марксистами. — Проблемы мира и социализма, 1968, № 3; А. Казанова. Второй Ватиканский Собор. Превод от фр. М., 1973, с. 350—359.
- ²² Вж. например следващите (критични по отношение на Църквата) обзори: В. П. Андранова. Колумбия: Церковь и общество. М., 1970; И. Р. Григулевич. "Мятежная церковь" в Латинской Америке. М., 1972.
- ²³ Вж.: Зарубежные марксисты о религии и церкви. М., 1975, с. 134, 63, 80.
- ²⁴ М. Борн. Моя жизнь и взгляды. Превод от англ. М., 1973, с. 77.

Глава I. Битие и вяра

- ¹ Това, че християнските идеи дават тласък за развитието на науката не може да се обясни направо с наличието на голямо количество езически отживелици в църковното съзнание на Средновековието. "Развитието на науката в съвременна Европа — казва В. Хокинг — е не само естествено следствие на европейската религия, а в значителна степен част от тази религия" (W. Hocking. The Coming World Civilisation. New York, 1958, p. 62). Тази мисъл изказва и американският мислител К. Коутън (K. Cauten. Science, Secularization and God. New York, 1969, p. 182). Вж. също: J. Cogley. Religion in a Secular Age, p. 129 if.
- ² В. И. Вернадски. Очерки и речи. Пг., 1922, ч. 2, с. 15.
- ³ Този тезис особено убедително развива френският социолог Дюрхайм. Вж.: Е. Дюркгейм. Социология и теория познания. — Новые идеи в социологии. М., № 2, с. 28;
- ⁴ Вж.: И. Кант. Религия в пределах только разума. СПб., 1908, с. 179; Ф. Шлейермахер. Речи о религии. М., 1911, с. 35; С. Рейнак. Орфей, Всеобщая история религии. Париж, 1920, с. 12; Ф. Паулсен. Введение в философию. М., 1914, с. 259. вж. също общия обзор в книгата на прот. Т. Буткевич. Религия, ее происхождение и сущность. Т. 1—2, Харков, 1902—1904; от съвременните автори: W. Schmidt. Der Ursprung der Gottesidee, — 2 Auf, B. 1., Münster, 1926; Handbuch theologischer Grundbegriffe. München, 1963, B. II. S 428.
- ⁵ Последен отстоява тази гледна точка немският марксист Ейлдерман. вж.: Г. Ейлдерман. Первобытный коммунизм и первобытная религия. М., 1923, с. 141—142.
- ⁶ По въпроса за произхода на религията Плеханов пише: "Това е много просто. Възникването на вярата в тези сили се дължи на невежество. (Г.

В. Плеханов. О религии и церкви. М., 1957, с. 138). Като му възразява един от съвременните антирелигиозни автори пише: "Това "много е просто", в действителност никак не е просто. Питекантропът е бил много по-невеж от кроманьонеца (а да не говорим за съвременния поп), но не е бил фетишист (А. С п и р к и н. Происхождение сознания. М., 1960, с. 266).

⁷ "Производството на непосредствени материални средства за живот, заедно със степента на икономическо развитие на народа или епохата, образуват основата от която (курсивът е мой — Александър Мен) се развиват... религиозните представи" (Ф. Е н г е л с. Реч на гроба на К. Маркс. "Над ...обективната система от материални отношения (икономическа база) се намира надстройка от определяни от нея вторични и производни системи на човешките отношения, към числото на които принадлежи и религията". Д. М. У г р и н о в и ч. Введение в теоретическое религиозно-ведение. М., 1973, с. 34).

⁸ Вж. напр.: К. М а р к с и Ф. Э н г е л ь с. Избранные письма. М., 1953, с. 427.

⁹ Е. Т р у б е ц к о й. К характеристике учения Маркса и Энгельса и значения идей в истории. — В кн. Проблемы идеализма, М., 1903, с. 71.

¹⁰ С. Б у л г а к о в. Два града. Т. 2, с. 25.

¹¹ Пак там, с. 24.

¹² К. М а р к с и Ф. Э н г е л ь с. Избранные письма. М., 1947, с. 315—316.

¹³ С h r. D a w s o n. Progress and Religion. New York, 1960, p. 60.

¹⁴ М. Weber. The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. London, 1930. Съкратеният руски превод на работите на М. Вебер вж. в списание "Атеист" (1928, № 30); изложение и разглеждане на труда на М. Вебер вж. в кн.: А. И. Н е у с ы х и н. Проблемы европейского феодализма. М., 1974, с. 422—464.

¹⁵ К. М а р к с и Ф. Э н г е л ь с. Соч. Т. 1, с. 415.

¹⁶ А. Toynbee. — in: J. Cogley Religion in a Secular Age, p. V—VI.

¹⁷ Вж.: R. Rahner, H. Vorgrimeer, Petit dictionnaire de theologie catholique. Paris, 1970, p. 408.

Глава II. Познание на света

¹ Подобни опити са се провеждали още през миналия век от физика Хелмхолц. Вж.: Г. И. Ч е л п а н о в. Мозг и душа. М., 1918, с. 147 и сл.

² Д. Ю м. Трактат о человеческой природе. — Собр. соч. Т. 1. Превод от англ. М., 1966, с. 27. Э. М а х. Анализ ощущений. Превод от немски. М., 1908, с. 254 и сл.

³ А. Ш о п е н х а у е р. Мир как воля и представление. М., 1900, Т. 1, с. 103. В "Материализъм и емпириокритицизъм" намираме остри нападки против подобни изводи. Всъщност цялата аргументация на автора се свежда до това да докаже тъждествеността на възгледите на опонентите с философията на Беркли. Същевременно тази тъждественост едва ли може да се смята за някакво философско престъпление. В наши дни, според думите на създателя на кибернетиката Н. Винер, "наивният реализъм на физиката отстъпва място на нещо такова, с което може охотно да се съгласи епископ Беркли" (Н. В и н е р. Кибернетика и общество, с. 34).

⁴ T h o m a s A q u i n a s. Summa Theol., I, p. 1, 9.

⁵ Физиката на нашите дни постоянно се сблъсква с парадокси, които разрушават обичайните представи. Именно затова Макс Планк твърди, че

- "Философ, който оценява научна теория дотолкова, доколкото нейният смисъл може да бъде ясно разбран, задържа стремежа на науката към по-нататъшен прогрес" (М. П л а н к. Единство физической картины мира. М., 1966, с. 198). Показателно е, че и К. Маркс смята парадоксите в науката за неизбежни. "Научните истини — пише той — винаги са парадоксални, ако се съди по ежедневния опит, който улавя сам измазната видимост на нещата" (К. М а р к с и Ф. Э н г е л ь с. Соч. Т. 16, с. 131).
- ⁶ А. Б е р г с о н. Творческая эволюция. М., 1914, с. 111.
- ⁷ Вж.: "Философия естествознания". М., 1966, с. 72, 226—227. Въпреки логиката, създадена в рамките на микросвета, съвременната физика твърди, че "в квантовата механика не съществува понятието траектория на частицата" (Л. Д. Л а н д а у, Е. М. Л и ф ш и ц. Квантовая механика. М., 1963, с. 14).
- ⁸ П. А. Д и р а к. Принципы квантовой механики. Превод от англ. М., 1960, с. 13.
- ⁹ М. Е. О м е л ь я н о в с к и й. Проблема наглядности в физике. — Вопросы философии, 1961, № 11, с. 55. Подробно за това вж. в работата на доктора по филос. А. М. М о с т е п а н е н к о (Пространство и время в макро-, мега- и микро мире. М., 1974, с. 185 и сл.)
- ¹⁰ Н. Б о р. Атомная физика и человеческое познание. Превод от англ. М., 1961, с. 82. Вж. също: В. П а у л и. Философское значение идеи дополнителности. — В кн.: В. Паули. Физические очерки. М., 1975, с. 56.
- ¹¹ Н. D o n z e r. Das Symboldenken in der Theologie. — "Universitas", 1967, 4, s. 375.
- ¹² Вж.: А. А. Ф р и д м а н. Мир как пространство и время. М., 1965. Нерядко е повдиган въпросът: какви са били философските убеждения на Фридман? Не е леко да се установи това: той пише в тези години, когато едва ли е могло пряко да се изказват мисли, отличаващи се от официалната доктрина. Но това, че ученият започва своя главен труд с епиграф от Библията ("Всичко с мирка и брой си сътворил") и завършва с цитат от стихотворението на Державин "Бог", навежда към определени размисли.
- ¹³ А в г у с т и н. Исповедь. XI. М., 1914, с. 313.
- ¹⁴ В. Х а й з е н б е р г. Физика и Философия. Превод от немски. М., 1963, с. 28—29. Трябва да се отбележи, че думите "времето, когато не е имало време", са само условен и несъвсем точен израз.
- ¹⁵ В л. С о л о в ь о в. Чтения о богочеловечестве. — Собр. соч. Т. III, с. 67. Ще отбележим, че тази мисъл на Соловьев не е чужда и на някои съветски автори. Например един от тях пише: "Развитието на теорията на познанието показва, че никоя форма на умозаключенията не може да ни даде абсолютно достоверно знание". Б. В. А х л и б и н с к и й. Чудо нашего времени. Кибернетика и проблемы развития. Л., 1963, с. 91.
- ¹⁶ J. — P. S a r t r e. L'existentialisme est un humanisme. Paris, 1946, p. 132.
- ¹⁷ Р. Э й с л е р. Сознание и бытие. — "Новые идеи в философии", 1913, бр. 5, с. 133.
- ¹⁸ Д. П о й я. Математика и правдоподобные рассуждения. М., 1957; Ч. Т а у н с пише в упоменатата по-горе статия: "Математическите или логически доказателства задължително предполагат избор на някакъв комплекс от постулати, които се съгласуват помежду си и са приложими към ситуацията, която представлява интерес. Математикът Гедел доказа, че в математиката по същество е невъзможно да се знае съгласуват ли се помежду си приетите постулати или не. Гедел поднесе още една изненада, доказвайки че съществуват математически истини, които по принцип не

- могат да бъдат доказани с помощта на обичайната логика". Предвид на това Винер подчертава необходимостта от интуитивна вяра в обективността на световните закономерности. "Без вяра, че природата се подчинява на закони — пише той — не може да има никаква наука. Невъзможно е да се доказва това, че природата е подчинена на закони, защото всички ние знаем, че от следващия момент светът може да се уподоби на играта на крикет от книгата "Алиса в страната на чудесата" (Н. Винер р. Киббернетика и общество, с. 195). Известният съвременен философ и социолог Карл Попър също твърди, че "всяко откритие съдържа "иррационален елемент" или "творческа интуиция" в бергсонов смисъл" (К. Popper. The Logic and Scientific Discovery. New York, 1961, p. 32).
- 19 В. И. В е р н а д с к и й. Размышления натуралиста. — Природа, 1973, № 6, с. 30.
- 20 Л. де Б р о й л. По тропам науки. Превод от фр. М., 1962, с. 295.
- 21 В. П а у л и. Физически очерки, с. 137.
- 22 Р. Д е к а р т. Избранные произведения, М., 1950, с. 86 и сл.
- 23 Ф. Ш е л и н г. Система трансцендентного идеализма. Превод от нем. Л., 1936, с. 24: За разработката на теорията за интуицията вж.: В. Ф. А с м у с. Проблема интуиции в философии и математике (Очерки истории; XVII — началото на XX век). М., 1963.
- 24 В л. С о л о в ъ о в. Чтения о богочеловечестве, с. 65, 68.
- 25 Събраните съчинения на А. Бергсон са излезли на руски език в пет тома (СПб. 1 1913 — 1914). В тях не са влезли работите: "Философска интуиция" ("Новые идеи в философии", бр. 1) и "Длительность и одновременность" (Пг., 1923). От всички негови трудове, които не са преведени на руски главно са: Les deux sources de la morale et de la religion. 1932. За Бергсон вж.: А. Щ е н б е р г е н. Интуитивная философия Анри Бергсона. Превод от нем. СПб., 1911; Г. У. К а р. Философия Бергсона. Превод от англ. М., 1913; Г р а ж а н. Революция в философии. Превод от фр. М., 1914; П. Б л о н с к и й. Современная философия. М., 1922, ч. II, с. 15—31; Н. О. Л о с с к и й. Интуитивная философия Бергсона. Пг., 1922; Т. Х и л. Современная теория познания. Превод от англ. М., 1965 и сл. Ще отбележим, че даже марксистките автори смятат "критичните забележки на Бергсон по адрес на метафизическото мислене в много отношения справедливи и точни" (А. С. Б о г о м о л о в. Идея развития в буржуазной философии. М., 1962, с. 179).
- 26 А. Б е р г с о н. Творческая эволюция, с. 160. Във връзка с това Бергсон отбелязва, че всяка философска система се корени в една "оригинална интуиция" и едва след това мислителят се опитва рационално да я оформи. Според Бергсон това "оформяне" неизбежно обеднява учението и в края на краищата довежда до това, че системата престава да удовлетворява самия автор (А. Бергсон. Философска интуиция, с. 3).
- 27 А. Б е р г с о н. Собр. соч. Т. 5, с. 6.
- 28 С. Б у л г а к о в. От марксизма к идеализму. СПб., 1903, с. 203.
- 29 След Бергсон интуитивната философия се развива в работите на Н. О. Л о с с к и й (1870—1965), С. А. Левицкий и др. До интуитивизма се приближава и философията на Е. Леруа, Г. Дриш, А. Уайтхед, Ж. Сантаяна, О. Шпенглер и някои екзистенциалисти.
- 30 Вж. Вл. Э р н. Гносеология Вл. Соловьова. — Сборник о Вл. Соловьове. Издательство Путь, М., 1911; Е. Т р у б е ц к о й. Метафизические предположения познания. Опыт преодоления Канта и кантианства. М., 1917.

Глава III. На прага на последната тайна

- ¹ Вж. Н. В е r g s o n. Les deux sources de la morale et de religion. Paris, 1969, р. 101.
- ² W. J a m e s. The Varieties of Religion Experience. 1902. Руски превод: В. Джемс. Многообразие религиозного опыта. М., 1910. За работите на У. Джеймс вж.: Э. Бутру. Вильям Джемс и религиозный опыт. М., 1909; В. Эрн. Размышления о прагматизме. — В кн.: В. Эрн Борьба за Логос. М., 1911, с. 1 и следв.; Н. Ш е м е л и н. Религиозно-философские воззрения В. Джемса. 1911; Л. Ш е с т о в. Логика религиозного творчества. — Собр.соч. Т. VI, с. 291.
- ³ С. Б у л г а к о в. Свет невечерный. М., 1917, с. 6. В тази книга авторът с голямо проникновение поставя въпроса за религиозната гносеология и открехва света на собствения религиозен опит. Вж. също кн.: Н. А р с е н ъ в. О жизни преизбыточествующей. Брюссел, 1966.
- ⁴ "Невероятно е трудно — пише Е. Фром — ако въобще е възможно да се определи спецификата на религиозния опит. Само тези, които са го преживели могат да разберат това, но те не се нуждаят от никакви определения."
- ⁵ В. Д ж е м с. Многообразие религиозного опыта, с. 58.
- ⁶ R. Otto. The Idea of the Holy. London, 1956, р. 26.
- ⁷ Цитати по кн.: Die Schonsten Gebiete der Welt. Munchen, 1964. Айнщайн даже смята, че никаква истинска религия не е възможна без познание на света, защото религиозното вдъхновение е тясно свързано със съзерцанието на Вселената. Оттук неговият известен афоризъм: "Естествознанието без религия куца, религията без естествознанието е сляпа" (A. Einstein. Wissenschaft und Religion). Вж. доста неточния превод на тази статия в кн.: А. Э й н ш т е й н. Собр. научн. трудов. Т. IV. М., 1967, с. 176. Цитати по кн.: М. Б о р н. Физика и жизни моего поколения. М., 1963, с. 389.
- ⁸ Дж. Б р у н о. О безмерном и неисчислимом. — цит. по: А. Р и л ь. Введение в современную философию. СПб., 1904, с. 25.
- ⁹ К. Ф л а м м а р и о н. Бог в природе. Г. 2. Даже позитивистът А. Форель казва: "Ние се прекланяме с най-дълбоко благоговение пред вечното, навсякъде, проявяващо се във всеки световен атом... непостижимо всемогъщество... Ние нямаме никакво право да го отричаме само затова, че не знаем и не можем да разберем метафизическото учение за световната сила" (А. Ф о р е л ь. Мозг и душа, с. 31—32).
- ¹⁰ Э. Л е р у а. Догмат и критика. Превод от фр. М., 1815, с. 309.
- ¹¹ В. Н е с м е л о в. Наука о человеке. Казань, 1906, Т. I, с. 242.
- ¹² Р. Э й к е н. Основные проблемы современной философии религии. СПб., 1910, с. 6—7.
- ¹³ В. Н е с м е л о в. Цитираните съчинения, с. 262. Вж. също: П. Н е ч а е в. Теизм как проблема разума. Серг. пос., 1916, с. 327; А. В в е д е н с к и й. Вера в Бога, ее происхождение и основание. СПб., 1891.
- ¹⁴ Existentialisme chretien: Gabriel Marcel. Paris, 1948, р. 15.
- ¹⁵ Вж.: Н. Bergson. Les deux sources de la morale et de la religion, р. 325.
- ¹⁶ Цитат по кн.: К. З е л и г. Альберт. Эйнштейн. М., 1964, с. 67.
- ¹⁷ Ж.-Ж. Р у с с о. Эмиль. М., 1911, с. 402.
- ¹⁸ Цитат по кн.: К. З е л и г. Альберт Эйнштейн, с. 39. Вж.: А. Эйнштейн. Собр. научн. трудов. Т. IV, с. 142.
- ¹⁹ Ч. Д а р в и н. Собр. соч. Т. I, СПб., 1909, с. 724.
- ²⁰ Цитат по кн.: А. Г. Т а б р у н. Религиозные верования современных ученых. М., 1912, с. 55.
- ²¹ Х. Ш е п л и. Звезды и люди. М., 1962, с. 14. Аналогична мисъл изказва в

- своего време и Менделеев. Той говори за "троицата вечни и самобитни: вещество (материя), сила (енергия) и дух" (Д. И. Менделеев. Попытка химического понимания мирового эфира. СПб., 1910, с. 17).
- 22 За целесъобразните явления в живата природа вж.: Д. Котт. Приспособителната окраска животных. М., 1946; Г. Карпентер, Э. Форд. Мимикрия. М.-Л., 1935; Л. Д. Лознер. Восстановление утраченных органов. М., 1962; Р. Шовен. Поведение животных. М., 1972. За философското значение на целесъобразността вж. работата на ботаника Е. Денерт "Умер ли Бог?" (Одесса, 1914). Даже позитивистите са принудени да кажат за вярата: "Всичко, което се извършва по света — пише неодавинистът Август Вайтман — се основава на силите, господстващи в него и се извършва закономерно; откъде произхождат тези сили и техният субстрат — материята, това ние не знаем, но тук никому не се забранява да вярва" (А. Вейсман. Лекция по еволюционной теории. Пг., 1918, с. 15).
- 23 Н. Винер. Кибернетика и общество, с. 193.
- 24 Э. Бернс. Введение в марксизм. М., 1961, с. 79. Заявявайки това, материалистите съвършено игнорират възражението: "ако силата предшества разума, то и тази сила трябва да не е слъпа, а разумна, защото иначе тя не би могла да произведе разум" (Б. Чичерин. Наука и религия, с. 96).
- 25 Механическият или "вулгарен" материализъм Ленин характеризира като "непълнен и неточен" способ на изложение на материалистическите идеи (Соч. Т. 38, с. 72). Механицистите отъждествявали съзнанието с материята. Диаматът отхвърля тази гледна точка, но тъй като основа на битието за него все пак си остава само материята, принципиално той стои на същата позиция както и механичната. Това че последният познава само механичната форма на движението, а диаматът признава и други, е само детайл, който не променя същността на централния материалистически догмат. С това фактически е съгласен Енгелс, който обединява всички разновидности на материализма в единно цяло. Вж.: К. Маркс и Ф. Енгелс. Соч., 2 изд., т. 21, с. 283.
- 26 Ленин. Соч. Т. 14, с. 117.
- 27 К. Маркс и Ф. Енгелс. Из ранних произведений. М., 1956, с. 98.
- 28 Особеностите на антирелигиозния патос на Маркс разкрива С. Булгаков в своята работа "Карл Маркс как религиозный тип" в кн.: С. Булгаков. Два Града. Т. 1, с. 69 и сл.
- 29 М. И. Шахнович. Ленин и проблемы атеизма. М., 1961, с. 107.
- 30 Както вече отбелязахме по-горе, самите предпоставки на науката излизат извън нейните строги граници и са основани на недоказуеми постулати. А развитието на науката в бъдеще не позволява да се правят от нея абсолютни изводи. "На всяко ниво от развитието на цивилизацията — признава акад. Наан — нашите знания ще представляват само крайно островче в безкрайния океан на непознаваемото, неизвестното, неизследваното" ("Наука и религия", 1968, № 12, с. 23).
- 31 Както отбелязва палеонтологът акад. А. Борисяк — в началото на XIX век, "еволюционистите, съвременници на Кювие, не могли достатъчно солидно да обосноват своите възгледи. Отричайки тези възгледи Кювие единствен остава на строго научна гледна точка в това време" (Предисловие към превода на книгата: Ж. Кювие. Рассуждение о переворотях на поверхности земного шара. М.-Л., 1937, с. 46.).
- 32 Цит. по кн.: П. Я. Сетлов. Религия и наука. СПб., 1911, с. 128.
- 33 Ч. Дарвин. Собр. соч. Т. IV, с. 481. "Аз знам, че заключенията, до които

води това съчинение, ще бъдат наречени крайно нерелигиозни; но този, който ги заклеявя, е длъжен да докаже, че е по-безбожно да се обяснява началото на човека като отделен вид, с произход от някаква нисша форма по пътя на естествения отбор, отколкото да се обяснява раждането на отделното неделимо посредством законите на обикновеното възпроизводство. Раждането, както на вида, така и на неделимото е част от този ред от последователни явления, които нашият ум отказва да признае за резултат от сляпа случайност" Вж. приложение 5 — "К вопросу о мировоззрении Ч. Дарвина".

³⁴ Тази мисъл бе формулирана от Вл. Соловьев в гл. I на неговата книга "Философские начала цельного знания" (1877), където той излага своя възглед за идеята за развитието (Собр. соч. Т. I, с. 250 и сл.

³⁵ М ч е д л о в. Разбивая духовные тенета. — Наука и жизнь, 1961, № 4, с. 57.

³⁶ Д. Д ж и н с. Движение миров. Превод от англ. М., 1955, с. 132.

³⁷ М. О в е н д е н. Жизнь во Вселенной. М., 1965, с. 115.

³⁸ "Като цяло може да се смята за установена общата картина на еволюцията, обединена от названието "теория за горещата Вселена". Тази картина включва в себе си изотропно (еднакво във всички посоки) еднородно (еднакво във всички точки на пространството) разширение на Вселената". "Всяка частица (или нейните предци) е излязла от огъня на единичността преди повече от 10 милиарда години" (Я. Б. З е л њ о в и ч, И. Д. Н о н и к о в. Современные тенденции в космологии. — "Вопросы философии", 1975, № 6, с. 6, 56, 51.

³⁹ Р. П а й е р л с. Законы природы. 1962, с. 355. Привърженик на логическия позитивизъм, Витгенщайн казва, че: "мистическото не е това к а к светът яде, а това, к а к в о той е". (Л. Витгенштейн. Логико-философский трактат. М., 1958, с. 96.

⁴⁰ Х. Ш е п л и. Звезды и люди, с. 15.

⁴¹ М. P l a n k. Religion und Naturwissenschaft. S. 25.

⁴² J. J e a n s. The Mysterious Universe. Cambridge. 1931.

⁴³ A. E d d i n g t o n. New Pathways in Science. London, 1935, p. 44.

⁴⁴ В. Г е й з е н б е р г. Физика и философия, с. 38, също: Открытие Планка и основные философские вопросы учения об атомах. — Вопросы философии, 1958, № 11, с. 65.

⁴⁵ P h. F r a n k. Wahrheit relativ absolut? 1952, s. 103.

⁴⁶ П. А. М. Д и р а к. Эволюция взглядов физиков на картину природы. — Вопросы философии, 1963, № 12, с. 85 и сл.

⁴⁷ М. P l a n k. Vortrage und Erinnerungen. Вж. също: А. Г. Т а б р у м. Религиозные верования современных ученых. М., 1912; Э. Б у т р у. Наука и религия в современной философии. М., 1910; Р. К у р т у а. Что говорят о Боге современные ученые. Брюссель, 1960, Според Дарвин, положителен отговор на великия въпрос за Бога "дават най-великите умовеществували някога на земята" (Ч. Д а р в и н. Соч. Т. V, с. 121).

Глава IV. Човекът пред Бога

¹ Според руския философ Симон Л. Франк, — "На реалността на божественото в нашата душа, в субективен план съответства чувство, което ние наричаме б л а г о г о в е н и е. То е неразделимо единство на трепета на поклонение — нещо подобно на страх, но съвсем не тъждествено с него — блаженство на любовта и възхищението" С. Л. Ф р а н к. С нами Бог. Париж, УМСА, 1964, с. 49.

² G. V r a u n t. Catholicism. New York, 1962, p. 2. Засега тук няма да засягаме

богословския проблем за нивата вътре в самото откровение ("свръхестествено" и "естествено").

- ³ Вж.: Н. Б о р. Атомная физика и человеческое познание, с. 104; В. П а у л и. Физические очерки, с. 61; Л. Д. Л а н д а у, Е. М. Л и ф ш и ц. Квантовая механика, с. 16.
- ⁴ М. В u b e r. Ich und Du. Lpz, 1923.
- ⁵ Самата градация на надареност има смисъл затова, защото служи за залог на взаимовръзката и солидарността на всички членове на общочовешкия организъм. Подобно на това как частите на тялото изпълняват различни функции, допълват се помежду си, така и личностите, притежавайки различни дарования, могат да служат един на друг и се нуждаят един от друг.
- ⁶ М. М е т е р л и н к. Сокровище смиренных. — Собр. соч. Пг., 1915, Т. II, с. 50.
- ⁷ П. Ф л о р е н с к и й. Столп и утверждение истины. М., 1914, с. 67. Колкото и да е странно, тук мистикът Флоренски се оказва близък на емперика Джеймс. Вж.: В. Д ж е м с. Зависимость веры от воли. Спб, 1904.
- ⁸ Л. Н. Т о л с т о й. Полное собрание сочинений. 1913, Т. XI, с. 48.
- ⁹ М. P l a n k. Vortrage uns Errinerungen. S. 319.
- ¹⁰ В. Д ж е м с. Цит. съч., с. 507.
- ¹¹ В. Д ж е м с. Цит. съч., с. 509.
- ¹² Вл. С о л о в ъ в. Собрн. соч. Т. III, с. 35.
- ¹³ К. J a s p e r s. Der Philosophischen Glaube. 1948, S. 20.
- ¹⁴ О. П ф л е й д е р е р. О религии и религиях. СПб., 1908р с. 5.
- ¹⁵ D. V o n h o e f f e r. Letter sand Papers from Prison. London, 1968, p. 93. За Дитрих Бонхьофер вж.: Ф. ф о н Л и л и е н ф е л ь д. Образцы евангелического благочестия. — Богословские труды, бр. 10, М., 1973, с. 132—135; за М. Колбе — М. В и н о в с к а. Тайна Максимилиана Кольбе. Превод от фр. Брюксел 1972; за майка Мария (Кузмина-Караваева) — И. К р и в о ш е и н. Мать Мария. ЖМП, 1970, № 5.
- ¹⁶ Утилитаристите и марксистите извеждат етиката от законите на обществото като цяло. Според тях моралните принципи произтичат от ползата за рода и му служат. "Общество от егоисти — пише Тимирязев — никога не може да издържи в борба с общество, ръководено от чувство за нравствен дълг. Това нравствено чувство е даже пряка материална сила в откритата физическа борба" (К. А. Т и м и р я з е в. Чарльз Дарвин и его учение. М., 1940, с. 43). Като признаваме относителната правота на тази гледна точка не трябва да забравяме, че в етиката се съдържат твърде много неща, които никак не служат на "рода" или на "цялото". Например от гледна точка на обществената целесъобразност, нацистите са били прави, унищожавайки безнадеждно болните и неизлечимо лудите; обаче индивидуалният морал решително въстава против подобен "изкуствен отбор". Това несъвпадение между социална и лична етика освен законите на обществото, сочи други източници на нравственост. "Най-голяма заблуда на предишното етическо мислене — справедливо отбелязва А. Швайцер — било неразбирането и непризнаването на разноприродността на етиката на нравствената личност и етиката, създадена в интерес на обществото. То винаги е смятало, че двете етики може и трябва да бъдат отлети от един калп. Стига се до това, че етиката на нравствената личност била пренесена в жертва на етиката на обществото" (А. Ш в е й ц е р. Култура и етика. М., 1973, с. 292.
- ¹⁷ Анализът на трудностите, с които се сблъсква Кришнамурти, е даден в

- статията: Г. С. П о м е р а н ц. Кришнамурти и проблема религиозного нигилизма. — В кн.: Идеологические течения современной Индии. М., 1965, с. 148 и сл. За така нареченото "Богословие на смъртта на Бога" вж. статията на Р. М а р л е в в списание "Логос" (Париж — Брюксел, 1971, № 2, с. 14 и сл.).
- 18 Вж.: R. V u l t m a n p. Kerigma und Myth. В. 1, s. 3. Трябва да се отбележи, че в интерпретацията на Стария Завет методът на Бултман е напълно плодотворен и, както той сам признава, е бил известен на древните църковни тълкуватели. Идеите на Бултман в популярна форма е изложил англиканският еп. Дж. Робинсън в книгата "Честен пред Бога", където е предприет доста съмнителен опит за преосмисляне на християнството "в духа на времето". И самият Бултман, и Робинсън неволно обедняват съвременното мислене, изобразявайки при това науката така, както са си я представяли през миналия век. (вж., напр. J. Robinson. Honest to God, p. 82). Приспособявайки християнството към тази невярна картина, те изкривяват и духа на съвременната наука и духа на християнството. Вж. критическата работа: E. Mascall. The Secularisation of Christianity. London, 1967, p. 190 ff.
- 19 P. T i l l i c h. The Shaking of Foundations, 1962, p. 63.
- 20 Това справедливо се сочи от Дж. Когли: J. Cogley. Religion in a Secular Age, p. 32.
- 21 Най-ценно в т. н. "Богословие на смъртта" може да се смята протестът против подхода към Бога като към обект, подобен на други обекти на битието. Трябва обаче да отбележим, че тази мисъл за християнството е напълно традиционна (вж. сборника Orthodoxy and the Death of God. London, 1971), а в ново време тя била развита (на по-високо ниво) в творчеството на Н. Бердяев.
- 22 Беше отбелязано, че в книгата на Робинсън практически няма позоваване на светоотеческа литература, където да се намерят достатъчно изказвания против антропоморфизма и грубите представи за Божеството (V. Rodzianko. "Honest to God" Under the Fathers Judgement. — "Orthodoxy and Death of God", p. 55 ff.
- 23 Б р и х а д а р а н ъ я к а-Упанишада, 3, 9, 26; 4, 22. А р е о п а г и т. Об именах Божиих, 7, 3; Н. К у з а н с к и й. Об ученом незнании, 1, 26 (с. 53, руск. превод). Обширен материал за апофатическото богословие е събран в книгата на С. Н. Булгаков "Свет невечерний" (М., 1917, с. 103—146).
- 24 Св. Василий В е л и к и й. Творения. Т. IV, с. 41.
- 25 Св. И о а н Д а м а с к и н. Полн. собр. творений. Т. I, с. 49.
- 26 С. Р а д х а к р и ш н а н. Индийская философия. Превод от англ. М., 1956, т. I, с. 147.
- 27 J. D a n i é l o u. Dieu et nous. Paris, 1956, p. 96.
- 28 За това подробно говори свещ. П. Ф л о р е н с к и в своята книга "Столп и утверждение истини", глава "Противоречие" (с. 143 и сл.).
- 29 Н. В и н е р. Кибернетика и общество, с. 27. Да напомним, че от учението за ентропията Клаузиус и Келвин са извеждали даже теорията за "топлинната смърт" на Вселената, т. е. за времето, когато ще се изчерпят възможностите на енергията да преминава от една форма в друга. Обаче, както ще видим по-нататък, във Вселената съществува и противоположна тенденция. Вж.: А. В и н ъ к о в е ц к и й. Геология и общая эволюция природы. Л., 1971, с. 10 и сл.
- 30 Я. Б е м е. Auroga. Превод от нем. М., 1914, с. 7. Тази мисъл на Бьоме бе развита от Вл. Соловьев. Вж.: Собр. соч. 3-то изд. Т. XI, с. 303.

- ³¹ Във връзка с това става разбираема тенденцията на Уйлям Джеймс (В. Д ж е м с. Вселенная с плюралистической точки зрения. М., 1966, с. 172) и на Норман Винер (Н. В и н е р. Творец и робот. М., 1966, с. 28) да разглеждат Божието всемогъщество в плана на н е а б с о л ю т н о т о. Тази гледна точка е напълно обоснована и оправдана в светлината на "кенозиса" и тварната свобода.
- ³² Н. Б е р д я е в. Философия свободы. М., 1911, с. 148.

Глава V. Творение, Еволюция, Човек.

- ¹ Битие 1:11, 20, 24. На други места в Писанието "земята" се изобразява сякаш е живо същество: Битие 3:17; Псалом 95; Даниил 3:74.
- ² Э. Г е к к е л ь. Естественная история миротворения. Превод от нем. Т. V, СПб., 1913, с. 91. "Библията служи не за естествонаучни цели, а за религиозните цели на спасението. Затова не трябва повествованието за творението да се противопоставя на изводите на естествознанието и обратно... Бог не се намесва непосредствено в естествения порядък там, където може да действа чрез естествените причини. Това съвсем не е ново, а доста старо основание, което ни позволява да гледаме на теорията за развитието, доколкото тя действително е доказана, като напълно и съвършено съединима с християнския мироглед" (Э. В а с м а н н. Христианство и теория развития. Пг., 1917, с. 10, 11, 19).
- ³ Вж. И. З л а т о у с т. Беседы на Бытие, XII, 4; XV, 2.
- ⁴ Семитската поезия обикновено прибегва към паралелизъм. Първа гл. от Битие изобразява три паралелни фази на творение на света: а) светлина — светила; б) твърд, разделяща водата — водни животни; в) суша — растения, земни животни, човек. Вж.: P. Ellis. The Men and the Message of the Old Testament. Collegeville, 1963, p. 63.
- ⁵ Бит. 1:1, 21, 27. Думата "бара" по произход е свързана с глагола "образувам". Вж.: В. И л ь и н. Шесть дней творения. Париж, 1930, с. 47. В тесен смисъл означава създаване на нещо ново, което е било досега. Вж.: Н. R e n c k e n s. La Bible et les Origines du monde. Tournai, 1964, p. 62-3.
- ⁶ За ролята на томизма в освобождаване на научния метод на изследване от твърде преките връзки с богословието вж.: G. K. C h e s t e r t o n. Saint Thomas Aquinas. London, 1943, p. 23.
- ⁷ Цит. по кн.: П. Я. С в е т л о в. Религия и наука. СПб., 1911, с. 126.
- ⁸ Вж.: В. Л у н к е в и ч. От Гераклита до Дарвина. Т. I—III, а също и колективния труд "История биологии" (М., 1972, 1977).
- ⁹ Обобщаващ материал по този въпрос в работата: К. В и л л и. Биология. М., 1966, с. 24, 25. В по-достъпна форма аргумент в полза на трансформизма е изложен в книгата на известния биолог и философ Дж. Х а к с л и (Удивительный мир эволюции). Превод от англ. М., 1971).
- ¹⁰ В частност огромна роля в живота на биосферата играят електромагнитните полета. Вж.: А. С. П р е с м а н. Электромагнитные поля в биосфере. М., 1971. За еволюцията на неорганичния свят вж.: Я. В и н ь к о в е ц к и й. Геология и общая теория эволюции природы, с. 21.
- ¹¹ "Участието на Бога в живота на света — казва католическият богослов А. Сертийанж — е само друго название за творението на света от Бога" (A. Sertillanges. L'idée de la creation et ses retentissements en philosophie. Paris. 1945, p. 67). Друг западен богослов пише: "Още св. Тома е смятал, че хипотезата за вечността на света (такава била вярата на Аристотел) в смисъл, отсъствие на временни граници, не противоречи на вярното раз-

- бирани на творението, защото Творение означава преди всичко отношение на зависимост, връзка с безкрайното; вечно съществуващ свят се нуждае от Бога така, както и краен свят, а може би и повече" (J.-M. Aubert. Recherche scientifique et foi chretienne. Paris, 1964, p. 88 — 89.
- ¹² Грешката на Дарвин и Ламарк повтаря и така наречената "мичуринска биология". Но старите еволюционисти не знаели законите за наследствеността, а "мичуринци" просто ги отричали.
- ¹³ H. V e r g s o n. Les deux sources de la morale et de la religion, p. 120.
- ¹⁴ "Вероятностният характер на процеса на мутации не позволява да се предсказва именно в коя клетка ще настъпи мутация.." (В. Г. Н и к и ф о р о в. Химическият мутагенез. — В кн.: Общая генетика. М., 1965, с. 169). Американският биолог К. Уили твърди, че "принципите на естествените мутации са неизвестни" (К. В и л л и. Биология, с. 550).
- ¹⁵ Принципа на неопределеността е издигнат от Хайзенберг. Той гласи: "Съществува някакъв предел на точността, с която ние можем да изучаваме движението на малките обекти" (Р. П а й е р л с. Законы природы, с. 201).
- ¹⁶ "Science", 77, 1933, № 1991.
- ¹⁷ Вж. например: М. Э й г е н. Самоорганизация материи и эволюция биологических макромолекул. М., 1973.
- ¹⁸ Вж.: П. Г. К у з н е ц о в. К истории вопроса о применении термодинамики в биологии. — В приложението на кн.: К. С. Т р и н ч е р. Биология и информация. М., 1965, с. 118; Л. А. Б л ю м е н ф е л д. Физические аспекты биологической эволюции. — В кн.: Философия и теория эволюции. М., 1974, с. 67. Професорът от Берлинския университет Роналд Глазер във връзка с това пише: "Даже ако си представим цяло море от органични молекули, например аминокиселини, остава неразбираемо как се е появил първият белтък, първата молекула, способна да се размножава. На картата на нашите знания и до днес тук се простира огромно бяло петно. Очевидно още не са ни известни никакви важни закономерности, защото създаването на "разумна" последователност от аминокиселини едва ли е могло да бъде случайност. Животът тогава би бил във висша степен невероятно явление" (Р. Г л а з е р. Биология в новом свете. Превод от нем. М., 1978, с. 154).
- ¹⁹ P. Lecomte du Nouy. Entre savoir et croire, p. 185.
- ²⁰ Първ посочва това руският мислител Кропоткин; вж.: П. А. К р о п о т к и н. Взаимная помощь среди животных и людей как двигатель прогреса. Пг., 1922.
- ²¹ Вж.: С. Б и р. Кибернетика и управление производством. М., 1965, с. 288.
- ²² H. O s b o r n e. Aristogenesis, the Observed Order of Biomechanical Evolution. — Proceedings Natural Ac. Science. V. 19, 1933, p. 700. Подобна гледна точка развива акад. Берг (Л. С. Б е р г. Труды по теории эволюции. Л., 1977, с. 95 и сл.)
- ²³ Э. Ш р е д и г е р. Что такое жизнь с точки зрения физики? М., 1974, с. 20.
- ²⁴ Принципите на задържане на развитието на специализираните видове за пръв път били предложени от американския палеонтолог Едуард Коп. Вж.: Ш. Д е п р е. Превращения животного мира. М., 1915, с. 61; Н. И. В а в и л о в. Закон гомологических рядов в наследственной изменчивости. М., 1935, с. 16.
- ²⁵ Н. Н. Л а д ы г и н а - К о т с. Дитя шимпанзе и дитя человека. М., 1935, с. 494; също: Приспособительные моторные навыки макаки. М., 1928, с. 324.
- ²⁶ "Ние намираме при шимпанзето разумно поведение от точно такъв род, както и при човека" (В. К е л л е р. Исследование интеллекта

- човекообразных обезян. М., 1930, с. 203).
- 27 Павловские среды. М., 1949, с. 296.
- 28 Н. Н. Л а д ы г и н а - К о т с. Конструктивная и орудийная деятельность высших обезян. М., 1959, с. 308. Обзор на други съвременни работи вж. в предисловието на Ладыгина-Котс към кн.: Я. М. Д о м б р о в с к и й. Психология обезян. М., 1963, с. 287.
- 29 Д. Н. К а ш к а р о в. Современные успехи зоопсихологии, с. 400.
- 30 J. M. A u b e r t. Opt. cit., p. 68.
- 31 T h. D o b z h a n s k y. Mankind Evolving. New Haven, 1966, p. 183.
- 32 П. Тейар де Ш а р д е н. Феномен човека. М., 1965, с. 170–171. Ч. Дарвин, като противник на тази теория за "прекъснатостта", се позовава на аналогията между антропогенезиса и ембриогенезиса на човека. "Много малко хора ще се тревожат — пише той — от невъзможността да се определи в кой именно период на развитието, от появата на първите следи на микроскопично зародишно мехурче до пълното развитие на детето, или след раждането човек става безсмъртно същество. Аз не виждам по-сериозни основания да се тревожа за това, че и в постепенно издигащата се органична стълба този период не може да бъде установен точно" (Ч. Д а р в и н. Происхождение человека, гл. XXI). Макар тази аналогия да има смисъл, тя не е точна. Ембриогенезисът не е еволюция. Ако образувалят се в тялото на майката човек не проявява своите специфични черти, то нали и на стадия "хриле" той не може да бъде наречен истинска риба. Животът на ембрионите, при цялото им сходство с възрастните особи, се отличава с редица характерни особености.
- 33 К. М а р к с и Ф. Э н г е л ь с. Избранные произведения. Ч. 2, с. 70.
- 34 "Понятието "труд" — отбелязва един от съветските изследователи — е призовано да изрази не физически действия, разглеждани във от съзнанието, а определен вид практическа дейност на хората, включваща в себе си съзнанието като необходим компонент, и възможен фактически единствено б л а г о д а р е н и е на (курсивът е мой, Ал. Мень.) появата на такива феномени като съзнанието и речта. (Э. М а р к а р я н о. О генезисе человеческой деятельности и культуры. Ереван, 1973, с. 124).
- 35 Ф. Э н г е л ь с. Диалектика природы. М., 1961, с. 495.
- 36 К. М а р к с. Капитал. Т. V, с. 158.
- 37 Наблюдения над дейността на шимпанзе с оръдия неотдавна бяха проведени от Дж. Гудол в Африка. Изследователката обаче решително подчертава качествената разлика между психиката на маймуните и съзнанието на човека. Вж.: Дж. ван -Л а в и к - Г у д о л л. В тени человека. Превод от англ. М., 1974, с. 180.
- 38 Даже интелектът на неандерталеца, който се намира неизмеримо по-близо до човека, не може да се нарече разум. "Всичко, което знаем за неандерталците — пише съветският етнограф Токарев — ни кара да мислим, че в своите действия те са се ръководили не от съзнателни представи, а от инстинкти" (С. А. Т о к а р е в. Ранние формы религии. М., 1964, с. 163). Вж. също: А. А. Л е о н т ь е в. Возникновение и первоначальное развитие языка. М., 1963, с. 62).
- 39 Е. К. С е п п. История развития нервной системы позвоночных, М., 1959, с. 415.
- 40 Л. В. К р у ш и н с к и й. Элементарная рассудочная деятельность животных и ее роль в эволюции. — В кн.: Философия и теория эволюции. М., 1974, с. 206. За характера на обноските при животните вж.: Р. Ш о в е н. От пчелы до гориллы. М., 1965. Нейният автор пише: "Свършено е

очевидно, че даже най-примитивните племена във всичко стоят безкрайно по-високо от това, което откриваме във взаимоотношенията на бабуните и макаките" (с. 257).

⁴¹ И. П. Павлов. Полное собрание трудов. Т. III, с. 568.

⁴² Тази мисъл убедително е развита в известната книга на немския антрополог Г. Клаах, Произхождение и развитие человеческого рода. СПб., 1915. Ярко доказателство за това, че умственото развитие не е необходимо свързано с петопръстните крайници, са най-новите данни за психологията на делфините. В частност един от видовете делфини проявява способности, които не отстъпват на способностите на маймуните. Вж.: Д. Лилли. Человек и дельфин. Превод от англ. М., 1965; А. Г. Томлин. Дельфины служат человеку. М., 1969, с. 221 и сл.

⁴³ Ч. Дарвин. Произхождение человека и половой отбор. Собр. соч. Т. V, М., 1953, с. 239. Своя възглед за еднородността на душевния живот на човека и животното Дарвин е изложил в изследването "Изразяване на емоциите при човека и животните".

⁴⁴ А. Р. Уоллес. Естественный отбор, с. 362. Интересно е да се отбележи, че изтъкнатият съветски психолог Выготский признава, че "проблемът "животно-човек" не може да бъде напълно и без остатък решен с помощта на еволюционната теория" (Л. С. Выготский. Развитие высших психических функций. М., 1960, с. 439).

⁴⁵ А. Уоллес. Дарвинизм. М., 1898, с. 730.

⁴⁶ L. C. Easley. Darwinism Today.

⁴⁷ Вл. Соловьев. Оправдание добра. — Собр. соч. Т. VIII, с. 198.

⁴⁸ Митр. Филарет (Дроздов). Записки на книгу Бытия. 2-ро изд. М., 1867, ч. I, с. 69.

⁴⁹ За целта на християнския живот (О цели христианской жизни). Беседа на препод. Серафим с Мотовилов. Серг. Пос., 1914, с. 11.

⁵⁰ Еп. Феофан. Письма. Т. I, с. 98. Друг православен богослов пише, че сътворението на човека "се извършва постепенно и с участието на естествени сили, както и цялото творение, следователно образуването (на човека) е преминало през различни форми на развитие дотогава, докато не станало способно да приеме диханието Божие, т. е. да стане човек" (прот. А. Клитин. История религии. Одесса, 1911, с. 497).

Глава VI. Образ и подобие

¹ В. Грегори. Эволюция лица от рыбы до человека. Превод от англ. М., 1934, с. 66. Аналогично изказване може да се намери в антирелигиозните статии за родословието на човека ("Наука и жизнь", 1964, № 9, с. 25).

² В. М. Архипов. О материальности психики и предмете психологии. "Советская педагогика", 1957, № 7, с. 67.

³ П. П. Лазарев. Физико-химически основы высший нервной деятельности. 1920.

⁴ Б. Матюю. Электричество в нашем теле. М., 1938.

⁵ Вл. Соловьев. Чтения о Богочеловечестве. — Собр. соч. Т. III, с. 29.

⁶ Е. В. Шорохов. Проблема сознания и философии в естествознании. М., 1961, с. 195.

⁷ S h. S h e r r i n g t o n. The Brain and its Mechanism. Cambridge, 1934.

⁸ P. V a i l e y. The Seat of the Soul. — "Perspectives in Biology and Medecin", 1959, 2, No 4, p. 417.

⁹ В. И. Ленин. Сочинения. Т. XVIII, с. 259.

- 10 Е. В. Ш о р о х о в а. Проблема сознания... с. 33.
- 11 К. М а р к с. Из ранних произведений, с. 593.
- 12 Л. В а с и л ь е в. Тайнственные явления человеческой психики. М., 1964, с. 102.
- 13 Г. И. Ч е л п а н о в. Мозг и душа. М., 1918, с. 125.
- 14 Вж.: Основы марксистско-ленинской философии. М., 1974.
- 15 Вж.: Л. Б р ю х н е р. Сила и материя. СПб. 1907, с. 162; Э. Г е к к е л ь. Лекции по естествознанию и философии. СПб. 1913, с. 38 и сл.
- 16 Материята, според думите на Ленин, се "копира, фотографира, отразява от нашите усещания, съществувайки независимо от тях". Полн. собр. соч. Т. 18, с. 131.
- 17 Н. А. Б е р н ш т е й н. Новые линии развития в физиологии и их соотношение с кибернетикой. — В кн.: Философские вопросы высшей нервной деятельности и психологии. МВ, 1963, с. 322.
- 18 Б. Э р д м а н. Научные гипотезы о душе и теле. М., 1911, с. 207.
- 19 Л. В а с и л ь е в. Тайнственные явления человеческой психики, с. 31.
- 20 Подобни факти вж. във: В а с и л ь е в. Цит. съч., с. 56 и сл.
- 21 Д. А. Б и р ю к о в. Миф о душе. М., 1956, с. 107.
- 22 А. Д. С э м ю е л ь. Искусственный разум: прогресс и проблемы. — В кн.: М. Т а у б е. Вычислительные машины и здравый смысл. М., 1964, с. 144.
- 23 И. Н о в и к. Кибернетика — философские и социологические проблемы. М., 1963, с. 136.
- 24 Вл. С о л о в ь е в. Соч. Т. III, с. 149.
- 25 А. С а б а т ь е. Бессмертие души с точки зрения эволюционного натурализма, с. 68.
- 26 Р. Б е р н г а р д. Новые соображения в кибернетических исследованиях. — В кн.: Кибернетика и живой организм. М., 1964, с. 98.
- 27 М. Т а у б е. Цит. съч., с. 79.
- 28 J. C. E s s l e s, The Neurophysiological Basis of Mind. Oxford, 1953, p. 281; също неговото, Facing Reality. 1970, p. 126.
- 29 Дж. Э к к л с. Физиология нервных клеток. М., 1959, с. 18.
- 30 К. Д ю п р е л ь. Философия мистики, с. 441.
- 31 Вж.: Б. Ч а т т е р д ж и. Сокровенная религиозная философия Индии, 1906, с. 10 и сл. Християнството не е отричало тази иерархичност на човешкото същество. Това се вижда дори от думите на св. апостол Павел за "душевното тяло" (I Кор. 15:44). Вж.: еп. И г н а т и й (Брянчанинов). Слово о смерти. СПб., 1881, където са събрани изказванията по този въпрос на Отците на Църквата.
- 32 Учението за духа, душата и тялото е набелязано още от св. апостол Павел. За неговото развитие в антропологията на Отците на Църквата вж.: архим. К и п р и а н (Керн). Антропология св. Григория Паламы. Париж, УМ-СА, 1950. През миналия век принципа за трихотомията на човешката природа е обоснован в трудовете на еп. Т е о ф а н (Говоров). В руската богословска литература едно от последните изследвания на тази тема бе работата на архиеп. Л у к а (Войно-Яснецки) "О духе, душе и теле" (Брюксел, 1978).
- 33 P. Teilhard de Chardin. L'Energie humaine. Paris, 1962, p. 85.
- 34 За това вж.: В. Н. Л о с с к и й. Догматическое богословие. — "Богословские труды", сб. 8, М., 1972, с. 155—156.
- 35 М. P l a n k. Vom Wesen der Willensfreiheit. 1955, S. 339. "Не научното познание — казва Планк — опиращо се на обусловени от разсъдъка разсъждения, а свободната воля, насочена към етични цели е това, което

- фактически сочи посоката на нашите действия". Пак там, с. 27.
- ³⁶ E. Fromm. *The Heart of Man*, p. 149.
- ³⁷ К. Маркс и Ф. Енгелс с. Соч. Т. 25, ч. II, с. 386–387.
- ³⁸ С. Н. Булгаков. Л. Н. Толстой. — В кн.: О религии Толстого. Изд. Путь, М., 1912, с. 18.
- ³⁹ Вж.: С. О. Грузенберг. Психология творчества. 1923, с. 98 и сл.

Глава VII. Ноосферата: смърт и безсмъртие

- ¹ Най-древните от намерените останки на човека (*Homo Sapiens*) сочат, че съществува вяра в задгробния свят: заедно с умрелите поставяли съдове и оръжие. Вж.: М. М. Герасимов. Люди каменного века. М., 1964, с. 118 и сл.; И. К. Иванова. Геологический возраст ископаемого человека. М., 1965, с. 139 и сл. Изглежда, даже на неандерталците е било присъщо чувството, че със смъртта не всичко свършва. Във всеки случай те погребвали своите мъртви и украсявали техните гробове. Например в пещерата Тешик-Таше (Узбекистан) заедно с костите на момче-неандерталец бяха намерени рога от планински козел, специално поставени в гроба. (Тешик-Таше. Палеолитический человек. М., 1949, с. 33 и сл.); а в Шанидара (Ирак) в неандерталски гроб са намерени останки от множество цветя, с които някога е било покрито тялото (Д. Контестебл. Неандертальцы. Превод от англ. М., 1978, с. 100, 135 и сл.).
- ² И. Бьерре. Затерянный мир Калахари. Превод от англ. М., 1963, с. 132. "Даже при народите с най-примитивна култура — пише етнографът Юлиус Липс — видовете погребения се отличаваха с такова разнообразие, че биха били безрезултатни всички опити да се установи, кои от тях са най-древните форми" (Ю. Липс. Происхождение вещей. Из истории культуры человечества. Превод от нем. М., 1954, с. 386). Същият автор отбелязва всеобщото разпространение на вярата в безсмъртието. Вж. също сумарните обзори: В. Харузина. Этнография. М., 1909. Т. V, с. 405 и сл.; J. Fraser. *Man, God and Immortality*. London, 1968.
- ³ S. Freud. *Collected Papers*. 1924, No 4, p. 305.
- ⁴ Любопитен образец на подобно отрицание, родено от чувството за отговорност, е загубата на вяра от Ж.-П. Сартър, за която той разказва в своята автобиографична книга. Това било в детските години на писателя. "Като си играех с кибрит — разказва той — аз прогорих малко килимче. И ето, когато се опитвах да скрия следите на своето престъпление, Господ Бог изведнъж ме видя — аз усетих неговия поглед вътре, в своята черепна кутийка и на ръцете; с ужасен вид аз се замяхах из банята — просто като жива мишена. Помогна ми негодуванието: обзе ме ярост от неговата нагла безцеремонност и започнах да богохульствам". От този момент Сартър повече никога не е усещал присъствието на Бога и се смятал "свободен" (Ж.-П. Сартр. Слова. Превод от фр. М., 1966, с. 82.)
- ⁵ C. G. Jung. *Memories, Dreams, Reflections*. London, 1972, p. 330 ff.
- ⁶ О. Клоп. Естествознание, религия и Църковь. Превод от нем. М., 1960, с. 80.
- ⁷ Цит. по кн.: П. Я. Светлов. Наука и религия. с. 155.
- ⁸ Вж.: Платон. Федон. — Соч. М., 1970, с. 11 и сл.; Фома Аквинат. *Summa Theologica I*, въпрос 54 и сл. (руски превод С. Аверинцев в приложението към кн.: Ю. Боргош. Фома Аквинский. Превод от полски. М., 1966, с. 183 и сл.); Г. В. Лейбниц. Избранные философские сочинения. М., 1908, с. 10 и сл.

- ⁹ С. Л. Фрэнк. О природе душевной жизни, с. 234.
- ¹⁰ Э. Шредигер. Что такое жизнь с точки зрения физики? М., 1947.
- ¹¹ Н. О. Лосский. Идея бессмертия души, как проблема теории знания, с. 86 и сл.
- ¹² H. Berson. L'ame et le corps. — "le materialisme actuel", 1920, p. 26.
- ¹³ П. Успенский. Tertium Organum. СПб., 1911, с. 139.
- ¹⁴ Н. О. Лосский. Пос. съч., с. 90.
- ¹⁵ Писмото на Гюте до Целнер. — Цит. по кн.: З. Людвиг. Гюте. Превод от нем. М., 1965, с. 555. Аналогични мисли изказва и друг писател — Метерлинг. Вж.: М. Метерлинг. Смерть. Собр. соч. Т. IV, с. 266.
- ¹⁶ Н. Бердяев. Философия свободы. М., 1911, с. 153.
- ¹⁷ Показателно е, че такава перспектива не се отрича и от някои съветски учени. Един от тях пише: "Няма основание да се смята, че процентът на изтъняване на материята се е прекратил... Нещо повече, той тъкмо е започнал! Ще се появят нови, все още неусещани от нас съставки. Грубите съставки ще преминават в по-фини. Ще изчезне веществото на планетите, ще изчезнат звездите. Нови мислещи форми на материята ще ги използват в хода на съзнателна еволюция" (Ю. Г. Антимонов. Размышления об еволюции материи. М., 1976, с. 168.

Глава VIII. Прогресът и падналият човек

- ¹ Тук ние говорим за "библейското" учение, разглеждайки го в цялост от книга Битие до книга Апокалипсис. Различните негови аспекти са разгледани в гл. IX и в специалното приложение към II том.
- ² Ch. Dawson. Progress and Religion, p. 125—126.
- ³ T. H. Dobzhansky. The Biological Basis of Humann Freedom. New York, 1960, p. 134.
- ⁴ Ч. Дарвин. Путешествие натуралиста на корабле "Бигль". — Собр. соч. Т. V, СПб., 1908, с. 729. Трябва да отбележим, че следващите пощателни наблюдения почти напълно опровергаха първото впечатление на учения относно жителите на Огнена земя.
- ⁵ Г. Кюни. Искусство первобытных народов. Превод от нем. Л., 1933, с. 15. От по-новата литература вж.: А. Н. Окладников. Утро искусства. Л., 1967; В. Б. Мириманов. Первобытное и традиционное искусство ("Малая история искусств"), М., 1973.
- ⁶ Н. Винер. Кибернетика и общество, с. 55.
- ⁷ А. Швейцер. Культура и этика. Превод от нем. М., 1973, с. 51.
- ⁸ E. Fromm. The Heart of Man, p. 148.
- ⁹ S. Freud. Collected Papers, v. IV, p. 436.
- ¹⁰ R. Ardrey. Adam kam aus Africa. Munchen, 1969, S. 339.

Глава IX. Великият разрыв

- ¹ Вж.: Дж. Фрезер. Фолклор в Ветхом Завете. Превод от англ. 1933, с. 20 и сл.
- ² Вж.: Д. Г. Редер. Мифы и легенды древнего Двуречья. М., 1965, с. 38, 42; М. Э. Матье. Древнеегипетские мифы. М., 56, с. 86; А. П. Лопухин. Библейская история при свете новейших исследований и открытий. Т. I, с. 1.
- ³ Ш. Секретан. Цивилизация и вера. Превод от фр. М., 1900, с. 347.
- ⁴ За формите на табу вж.: Дж. Фрезер. Золотая ветв. Превод от англ.

- Табу — запреты. М., 1928. Доколко силно влияе табуто върху хората, които вярват в него, свидетелства например следният факт. "На едно момче — туземец като табу му било забранено да яде банани и да се докосва до съдове, в които те са стояли. Веднъж неговите приятели му съобщили, че е ял риба от съдче, в което са се намирали остатъци от банани. И какво? След няколко часа момчето умряло в тежки мъки" (Г. Б у т ц е. В сумерках тропического леса. Превод от нем. М., 1956, с. 202); вж. също: П. де ла Г а с с е р и. Психология религий. Превод от фр. М., 1901, с. 84.
- ⁵ З. Ф р е й д. Тотем и табу. Превод от нем. Пг., 1923, с. 151. Следва да се подчертае, че Фройд извежда и антипода на религията — атеизма — от невротата, възникваща в резултат на протеста против бащата. Вж.: З. Ф р е й д. Леонардо да Винчи. Воспоминания детства, с. 79.
- ⁶ Е. Ф г о m. Man for Himself. London, 1960, p. 46. За значението на тази концепция за християнския мироглед вж.: Б. В ы ш е с л а в ц е в. Бесмертние, перевоплощение и воскресение. — В кн.: Переселение душ. Париж, УМСА, 1936, с. 114.
- ⁸ Вж. обзора на светоотеческите изказвания в кн.: В. В е л т и с т о в. Грех, его происхождение, сущность и следствия. Критико-догматическое исследование. М., 1885, с. 182 и сл.
- ⁹ С. Л. Ф р а н к. Смысл жизни. Париж, УМСА, 1934, с. 124.
- ¹⁰ Библейският идиом "добро и зло", като правило е синоним на "всичко на света". "За евреите — справедливо отбелязва холандският библиест Ренкерс — познанието означава практическа вещ, в един или друг смисъл творческа. Да се опознае нещото, да се произнесе неговото име означава да осъществиш над него истинско влияние, да го поставиш под своя власт. Това добре обяснява факта, че знанието за различието между добро и зло може да бъде само свръхчовешка привилегия" (H. Renckens. La Bible et les Origines du Monde. Tournai, 1964, p. 178).
- ¹¹ Н. Б е р д я е в. Новое религиозное сознание и общественность, с. XXVI.
- ¹² Типичен образец на подобно решение на въпроса може да се види например в работата: П. Я. С в е т л о в. Християнское вероучение. Киев, 1912, Т. II, с. 32 и сл.
- ¹³ Така например св. В а с и л и й В е л и к и във връзка със сътворението на света говори за различни хищници, за органи за защита и нападения при животните (Беседи върху Шестоднева, IX). За това пише и св. Иоан Златоуст в "Беседи върху Битие".
- ¹⁴ С. Т р у б е ц к о й. Учение о Логосе. М., 1906, с. 241 — 243.
- ¹⁵ Пак там, с. 245.
- ¹⁶ К. С а u t e n. Science, Secularization and God, p. 172. Тейар де Шарден представя своята "статистическа" теория за грехопадението, в която се опитва да заобиколи проблема за злата воля, свеждайки нещата до случайни фактори и "разходи" Вж. приложение 10.
- ¹⁷ Н. Б е р д я е в. Философия свободного духа. Париж, УМСА, ч. I, с. 235. Преди Бердяев мисълта за повредеността на мирозданието като цяло била развита от Вл. Соловьев (вж.: Духовные основы жизни. Собр. соч. Т. III, с. 351 и сл.) и от Н. О. Лосский (вж.: Мир как органическое целое. М., 1917, с. 89 и сл.). Трябва да се отбележи, че Бердяев бил силно повлиян от системите на Бьоме и Шелинг и това го довело до теорията за особената "нетварна свобода", теория, която съдържа в себе си оттенък на дуализъм. Вж.: В. З е н ь к о в с к и й. История русской философии. Париж, УМСА, 1950, Т. II, с. 313 и сл.

- ¹⁸ Думата "Адам" без определителен член, т. е. като собствено име се употребява в Битие 4:1, 25; 5:1, 3; Пар. 1:1; Тов. 8:6. В останалите случаи то е нарицателно име. Вж.: L. Ligier. *Peche d'Adam et peche du monde*. 1960. V.1, p. 165 ff.
- ¹⁹ Вж. статията "Адам" и "Адам Кадмон" в "Еврейская Энциклопедия". Т. I, с. 441 и сл.
- ²⁰ В своето тълкуване на "Ветхия" или Първия Адам св. апостол Павел използва езика и символиката на елинистическо-юдейската философия. "В очите на Павел, както и в очите на неговите съвременници, Адам е не само исторически индивид, а преди всичко личност, която включва в себе си цялото човечество. Именно в това му качество Павел вижда в него Образ Божий" (Ch. Baumgartner. *Le peche Originel*. 1969, p. 141).
- ²¹ К л и м е н т. Строматы, 1, 18.
- ²² Св. Г р и г о р и й Н и с с к и й. Об устроении человека. XVI.
- ²³ Пак там.
- ²⁴ Вл. Соловьев. Собр. соч. Т. III, с. 162.
- ²⁵ С. Булгаков. Купина неопалимая. Париж, УМСА, 1927, с. 35.
- ²⁶ В. Н. Лосский. Очерк мистического богословия Восточной Церкви. — "Богословские труды", сб. 8, М., 1972, с. 65.

Глава X. При изворите на религията

- ¹ Дарвинистът Е. Хекел например пише: "Разумът в по-голямата си част е достойнието само на висшите човешки раси, при нисшите е доста несъвършен или съвсем неразвит. Тези първобитни племена, например веда или австралийските негри, в психологическо отношение са по-близо до божайниците (маймуни, кучета), отколкото до високоцивилизования европеец. Э. Геккелъ. Чудеса жизни. СПб., 1908, с. 175. А американският етнограф Морган, ползващ се с голям авторитет сред марксистите, доказвал "изостаналостта на дивака в умствено и нравствено отношение — неразвит, неопитен и поробен от своите нисши животински инстинкти" (Л. Морган. *Первобытное общество*. Л., 1935, с. 27).
- ² Вж.: "Религия наименее культурных племен". М., 1930, с. 173 и сл.
- ³ В. Ф. Зыбковец. Дорелигиозная эпоха. М., 1959, с. 121. Пак там: с. 149; от същия автор: *Всегда ли существовала религия*. М., 1959, с. 121.
- ⁴ P. W. Schmidt. *Der Ursprung der Gottesidee*. 1. Aufl., B. I, S. 258. Също: *Die Tasmanischen Sprachen*, 1952, S. 470. Ще отбележим, че и в съветската литература Зыбковец е сам. Неговите възгледи нееднократно са предизвиквали справедлива критика. Вж.: В. Р. Кабо. *Тасманийци и тасманийская проблема*. М., 1975, с. 154.
- ⁵ В. Ф. Зыбковец. Дорелигиозная эпоха, с. 153.
- ⁶ За фауната на Тасмания вж.: Н. А. Бобринский. *География животных*. М., 1951, с. 129.
- ⁷ Вж. например: М. И. Шахнович. *Первобытная мифология и философия*. Л., 1971, с. 69; А. Ф. Анисимов. *Духовная жизнь первобытного общества*. М., 1966, с. 42.
- ⁸ В. К. Никольский. *Происхождение религии*. М., 1949, с. 8. Подобен подход виждаме и в други пропагандни съчинения. Вж. напр.: А. П. Каждан. *Религия и атеизм в древнем мире*. М., 1957, с. 5.
- ⁹ Принадлежки към рода Ното, неандерталецът е много различен вид от "разумния човек", към който се отнасят всички раси на древния и съвременен човек. Вж. приложение 6 — "Предци на човека".

- ¹⁰ Като признак, по който може да се съди за религиозните представи на неандерталците, служат т. н. "мустерски погребения". "Обаче далеч не всички изследователи са съгласни с такава интерпретация (вж.: Вопросы истории религии и атеизма, 1956, т. 4, с. 104). Токарев смята, че неандерталците са погребвали своите мъртви поради две инстинктивни подбуди: да запазят около себе си мъртвия и да се освободят от трупа (С. Т о к а р е в. Ранние формы религии. М., 1964, с. 166). Дискусията, която сега се води от учените по този въпрос е доста безпочвена, защото няма никаква възможност да се реконструира мисленето на неандерталците.
- ¹¹ Руск. превод на: Э. Т е й л о р. Первобытная культура. М., 1939.
- ¹² L. Levi - Bruhl. La Mythologie primitive. Вж. също: Ch. Dawson. Progress and Religion, p. 87.
- ¹³ Неин основоположник е енциклопедистът Ш а р л д ъ о Б р о с. (О фетишизме. Превод от фр. М., 1973). Подробно изложение и анализ на теорията за произхода на религията вж. в работата на прот. Т. Б у т к е в и ч. Религия, ее сущность и происхождение (обзор философских хипотез) 1902—1904, т. II; P. W. Schmidt. Der Ursprung der Gottesidee. В. I, 2. Aufl. Munster, 1926.
- ¹⁴ З. Ф р е й д. Я и Оно. Превод от нем. 1925, с. 36. По проблема за съотношението между психоанализата и християнството много ценен материал се намира в кн.: Jesus und Freud. Ein Symposium von Psychoanalytikern und Theologen. H. Zahnt hrsg. Munchen, 1972.
- ¹⁵ Тази теория развива Д ю р х а й м (E. Durkheim. The Elementary Forms of the Religious Life, New York, 1964). Изложение на неговите възгледи е дадено в сб.: Происхождение религии в понимании буржуазных ученых. М., 1932, с. 43.
- ¹⁶ "Единият Бог никога не би бил осъществен без единен цар" (К. М а р к с и Ф. Э н г е л ь с. Соч. Т. XXI, с. 45).
- ¹⁷ Вж.: А. М е н з и с. Истории религии. Превод от англ. СПб., 1899.
- ¹⁸ Нито Тейлър, нито Фрейзър някога са живели сред диваците, а са изучавали тяхната култура по музейни експонати и литература. Характерно е това, че и много от авторите материалисти бяха принудени да признаят порочността на методите на Тейлър, макар че неговите възгледи им импонираха. Бингелс в частност нарече тези методи "мошеничество" (Архив Маркса и Енгелса. Т. I /IV/, с. 247), а посоченият по-горе автор на книгата за тасманийците направо казва, че Тейлър е бил "тенденциозен в подбора на фактите, умишлено премълчавайки тези от тях, които не се вместили в прокрустовото ложе на неговата теория" (В. Т. З ы б к о в е ц. Цит. соч., с. 155).
- ¹⁹ Н. Н. М и к л у х о - М а к л а й. Собрание сочинений. М.-Л., 1951, Т. III, с. 450.
- ²⁰ К. Р а с м у с с е н. Великий санний путь. Превод от датски. М., 1959, с. 65.
- ²¹ Сб. "Религия найменее культурных племен", с. 113.
- ²² Пак там, с. 135.
- ²³ А. Э л ь к и н. Коренное население Австралии. Превод от англ. М., 1952, с. 167. За посещението на юношите туземци вж.: Л. Л е в и - Б р ю л ь. Первобытное мышление. Превод от фр. М., 1930, с. 234. К. Т а х т а р е в. Очерки по истории первобытной культуры. Л., 1924, с. 119; M. Eliade, Rites and Symbols of Initiation, New York, 1965, p. 21.
- ²⁴ В частност, такива крупни изследователи на австралийските аборигени като Спенсър и Гилън, живели сред тях почти 30 години и приети в едно от племената като равноправни членове, са посветени във всички рели-

- гиозни и ритуални тайни. Сътрудникът на В. Шмидт — В. К о п е р с много години живял сред жителите на Огнена земя и опровергава представата за тях, оформила се по времето на Дарвин. Бартън живял сред африканския народ балуба 43 години. Може да се дадат много други подобни примери.
- 25 P. R a d i n. Die Religiose Erfahrung der Naturvolker, 1961, S. 35. За изследванията на Радин вж.: Д. З и л ь б е р м а н. Личност и култура в антропологии Поля Радина. — Вопросы философии. 1971, № 6, с. 163—172.
- 26 А. Э л ь к и н. Цит. соч., с. 185.
- 27 W. K o r p e r s. Der Urmensch und sein Weltbild. Wien, 1950, S. 233.
- 28 Вж.: W. S c h m i d t. Die Pigmaenvölker als älteste erreichbare Menschheit, 1925. Централно-африканските пигмеи/негри/ били дълго време неизвестни на европейците. Достоверно узнали за тяхното съществуване едва в края на XIX век, след пътешествието на немския изследовател Г. Ш в е й н ф у р т към изворите на Нил (1870). За физическите черти на пигмеите вж.: Ф. Б р и к н е р. Расы и народности человечества. СПб., 1913, с. 516; X. М а т е й. Пигмен. Превод от румънски. Букурещ, 1966.
- 29 В. Ш м и д т. Цит. по: Г. О б е р м а й е р. Донисторический человек. СПб., 1913, с. 483; P. S c h e b e s t a. Die Bambuti-pygmäen von Ituri. В. 1—3, 1941—1950. Битът и психическият облик на пигмеите е изобразен в книгата на известния английски пътешественик. Л. К о т л о "Зазабаку" (руски превод М., 1960), който живял сред тях през 1937, 1946, 1954—1955 г. Друг пътешественик, който много години живял в Африка, пише, че "пигмеите имат най-високите морални устон от всички народи, с които му се е налагало да се сблъсква." (Д. Х а н т е р. Охотник. Превод от англ. М., 1960). Нерядко се правят опити да се омаловажи значението на наблюденията над бита и културата на пигмеите, за да се отхвърли наличието на монотеизъм и моногамия при тях. Например в предисловието към книгата на И. П а т н е м "Восемь лет среди пигмеев" (Превод от англ. М., 1961) етнографката Шаревская тържествено пише, че наблюденията на автора доказват отсъствие на следи от единобожие при тях. Но Е. Патнем не казва нито дума за религията на пигмеите. Нещо повече, тя пише: "Аз знаех, че пигмеите ми се доверяваха за много неща, защото аз никога не се вмесвах в техните личен живот и не се интересувах от техните религиозни възгледи" (с. 63). Що се отнася до моногамното семейство, то такова напълно липсва в наблюденията на Е. Патнем. Изследователят на друго племе от джуджета — семангиге, Паул Шебест, пише за тях: "Религиозните възгледи на всички джуджета от Малайския полуостров са еднакви. Всички вярват във Висше Същество" (Ц. Ш е б е с т. Среди кроликов Малакки. Л., 1928, с. 62; Вж. също: X. М а т е й. Пигмеи, с. 100).
- 30 М. М ю л л е р. Религия как предмет сравнителного изучения. Превод от англ., с. 77; Вл. С о л о в ь о в. Мифологический процесс в древнем язычестве (Собр. соч. Т. I).
- 31 Anthropos, 1906, v. 1, p. 6.
- 32 Вж. например: К. К л е м е н. Так называемый монотеизм первобытных людей. — В кн.: "Пронхождение религии в понимании ученых". М., 1932, с. 198 и сл.
- 33 А. Л. М о н г а й т. Археология и современность. М., 1963, с. 24.
- 34 С. А. Т о к а р е в. Ранние формы религии, с. 356.
- 35 W. S c h m i d t. Der Ursprung der Gottesidee. 1 Auf., В. 1, S. 345; H. В а s e d o w. The Australian Aboriginal. London, 1925, p. 225.
- 36 С. А. Т о к а р е в. Ранние формы религии, с. 365.

- ³⁷ Вж.: В. Z u r i e. Immana, le Dien de Barundi.— *Anthropos*, 1926, No 21, p. 733 s.; W. S c h m i d t. *Der Ursprung der Gottesidee*. В. IV, 1933.
- ³⁸ Вж.: Волшебный рог. Мифы легенды и сказки бушменов. М., 1962, с. 20, 24; Х. М а т е й. Пигмеи, с. 69, 71, 83.
- ³⁹ Сб. "Религия наименее культурных племен", с. 215. Трябва да се отбележи, че бушмените не обработват земята и не отглеждат домашни животни (И. Бьерре. Затерянный мир Калахари, с. 106). Що се отнася до нравствеността, бушмените никак не потвърждават характеристиката, която дава Морган за примитивните народи. Например Бере казва, че "при бушмените практически няма кражби" (пак там, с. 90).
- ⁴⁰ В. Э л л е н б е р г е р. Трагический конец бушменов. М., 1956. Етнографът Бере толкова бил поразен от чистотата и величието на представите на бушмените за Бога, че си помислил: "Какво могат мисионерите да дадат на бушмените?" (И. Бьерре. Цит. съч., с. 117).
- ⁴¹ Б. И. Ш а р е в с к а я. Старые и новые религии тропической и южной Африки. М., 1964, с. 122.
- ⁴² Б. О л я. Боги тропической Африки. Превод от фр. М., 1976, с. 80—81; С. А. Т о к а р е в. Религия в истории народов мира. М., 1964, с. 135.
- ⁴³ С. А. Т о к а р е в. Цит. съч., с. 81. ●
- ⁴⁴ W. Schmidt. *High Gods in America*. Oxford, 1932; от същия автор: *Der Ursprung der Gottesidee*. В. II. Münster, 1929; също: В. V, 1935. Всевидящий глаз. (Легенди на северо-американските индийци). М., 1964, с. 12 и сл.; С. А. Т о к а р е в. Ранние формы религии, с. 362. Виж: Т. А х е л и с. Очерк сравнительного изучения религии. СПб., 1906, с. 29.
- ⁴⁵ Цитат по: Ch. Dawson. *Progress and Religion*, p. 70.
- ⁴⁶ А. А н и с и м о в. Религия эвенков. М., 1958, с. 60, 72; също: Космологические представления народов Севера. М., 1959, с. 9 и сл.; Л. Я. Ш т е р н б е р г. Первобытная религия в свете этнографии. Л., 1963, с. 30.
- ⁴⁷ С. А. Т о к а р е в. Ранние формы религии, с. 363—364. Л. Ш р е д е р. Сущность и начало религии. Превод от нем. Серг. Пос., 1909, с. 25, 29.
- ⁴⁹ R. O t t o. *The Idea of the Holy*, p. 29.
- ⁵⁰ Ch. D a w s o n. *Progress and Religion*, p. 77.
- ⁵¹ Г. Б у т ц е. В сумраке тропического леса. Превод от нем. М., 1956.
- ⁵² Вж.: Дж. Ф р э з е р. Золотая ветвь. М., 1928, I, с. 73 и сл.
- ⁵³ Тази генетична връзка на магията и материализма признават и атеистите. Вж.: М. И. Ш а х н о в и ч. Первобытная мифология и философия, с. 41 и сл.